

„TI VAGYTOK A’ POLGÁRI ERÉNY ‘S NEMZETISÉG VÉDANGYALI...”

Papp Júlia

NŐI OLVASÁS A FELVILÁGOSODÁS ÉS A KORA REFORMKOR IDŐSZAKÁBAN¹

A 18–19. század fordulóján és a 19. század első évtizedeiben Európa könyvkiadásában jelentős változások következtek be, melyet az olvasáskutatók olvasásfordulatnak, az olvasás forradalmának vagy olvasás-robbanásnak neveznek. A mennyiségi többszöröződéssel párhuzamosan egy minden korábbi időszaknál erőteljesebben érvényesülő műfaji sokféleség figyelhető meg: a szórakoztatásnak, a morális, a hazafias és a gyakorlati életre nevelésnek, a tudományos és a képzőművészeti ismeretterjesztésnek, a vallási és a politikai nézetek közvetítésének egyre több területét hódította meg a könyv. A népszerű polgári regények a szórakoztatás mellett a szerelemmel, a házassággal, a családdal kapcsolatos pszichológiai problémák felvetésére, életviteli és erkölcsi kérdések megválaszolására, mintaadásra is vállalkoztak. A természettudományos, történelmi, mitológiai, vallási ismereteket, életmódbeli útmutatásokat közvetítő, tankönyvszerű kiadványok a gyermekek és az ifjúság nevelésében játszottak szerepet. A távoli kontinensekről, egzotikus tájakról szóló útleírások mellett a hazai tájak megismerésére irányuló korai turizmus is összefüggésben egyre népszerűbbé vált a honismereti irodalom, mely egy újfajta, hazafias és lokálpatrióta állampolgári szemlélet elmélyítését, a nemzettudat erősödését segítette elő.

A könyvtermelés növekedésével párhuzamosan az olvasnivaló egyre több emberhez jutott el. A szerzők és a kiadók gyakran kiadványaik címében is hangsúlyozták, hogy a különböző társadalmi rétegekbe tartozó olvasók érdeklődésére egyaránt számítanak. *Magyar teátrumi zseb-könyvetske az 1793-dik esztendőre.* („A’ nagy méltóságú, méltóságos... nemes hazafiaknak

az érdemes polgároknak és az egész közönségnek alázatosan ajánlják a' nemzeti játszó-társaság' tagjai”) volt a címe a pesti Trattner Mátyás nyomdájában megjelent, több évfolyamot megért színházi zsebkönyvnek.

A 18–19. század történelmével foglalkozó európai és hazai kutatásokban az utóbbi évtizedekben megelégnél a nők társadalmi szerepkörének és a családban elfoglalt helyének, illetve a női mű-

1. kép 19. századi francia empire márvány asztali óra, IM, Nagytényenyi Kastélymúzeum. (Gál Csaba felvétele)

velődésnek – ezen belül a lányok oktatásának és a női olvasásnak – a vizsgálata. Bár azt a kutatók többsége hangsúlyozza, hogy a felvilágosodás időszakában a női társadalmi szerepekkel, identitás konstrukciókkal kapcsolatos diskurzusban számos különböző, egymástól alkalmanként igen távol álló nézet kapott teret, a tudományos közmegegyezés a francia forradalmat követő évtizedek meghatározó sajátosságának (már ami ezt a kérdéskört illeti) a nő apjának, majd férjének való alávettségét, s ebből következően a társadalmi nyilvánosságtól való elzártságát, intellektuális és kulturális elszigetelődését tartja. A női olvasással foglalkozó könyvtörténészek is úgy vélik, hogy a nők irodalmi-kulturális igényei alsórendűek és korlátozottak voltak. Ebből következett, hogy „a laikus olvasóról... alkotott képzet a 19. század második felétől kezdve, párhuzamosan a fogyasztói kultúra terjedésével, egyértelműen feminizálódik: a nő válik a tömegkultúra fogyasztójának prototípusává, és mint ilyen, a magaskultúrával társítható maskulin olvasásmódok ellentétéként funkcionál.”² (1. kép)

A 18–19. század fordulóján valóban gyakran találkozunk a szórakoztató női olvasás példáival. A „szépnemnek” ajánlotta kalandos történeteket tartalmazó *Rózsa Szín Gyűjtemény* című

szorozatát (1798–1803) a kassai Landerer Kiadó, melynek egyik darabja az angol lovagromantika legnagyobb hatású képviselői között számon tartott Anne Radcliffe angol író nő lovagregénye volt.³

Számos eset jelzi ugyanakkor a női olvasással és általában a nők művelődésével foglalkozó korabeli társadalmi diskurzus és kulturális gyakorlat sokszínűségét. Míg a 18. század első felében a kérdéssel foglalkozó írók, prédikátorok a női olvasás legfőbb igazolását a vallásos irodalom megismerésében s ezen keresztül az istenes, áhítatos életmód elmélyülésében látták, a 18–19. század fordulóján a női olvasás káros vagy hasznos voltával foglalkozó írások a „megfelelő” könyveket a műveltség terjesztésére, az erkölcsök jobbítására, a hazaszeretet erősítésére is alkalmasnak találták.

A nők erkölce, ízlése és társaságbeli viselkedése finomításának hathatós eszköze lehet – hangsúlyozta 1773-ban Andreas Meyer kulmbachi lelkész nőneveléssel foglalkozó, számos kiadást megért munkájában⁴ – az olvasás. Az eredeti német munka ajánlott olvasmányok jegyzékét Szerentsi Nagy István fordító kb. húsz magyar művel – például Heltai Gáspár *Históriás énekeivel* – illetve magyarra lefordított külföldi munkával egészíti ki. Szerentsi a színművek olvasása mellett ajánlja a lányoknak a színházba járást, illetve a történelmi és a földrajzi munkák olvasását, mivel ez a két tudomány nemcsak hasznos, de gyönyörködtető is.

A társadalom magasabb köreihez tartozó lányoknak, nőknek a művelődéshez, az olvasáshoz való bensőséges, otthonos viszonyát sugallja ez a metszet, éppúgy, mint a női olvasók ábrázolása Csokonai *Tempefőijében*, vagy a *Fanni hagyományai* című levélregényben. „Rozália saját, kertre nyíló szobájában, Fanni a kertben, a természet által kialakított titkos »szobában«, tehát mindketten intim térben folytatják bensőséges tevékenységüket. Csak ők vannak és a könyv, pontosabban a könyv által nyitott másik világ, ahol maguk is otthonosabbak.”⁵ Csokonai 1799-ben keletkezett *Cultura* című vígjátéka is hangsúlyozza hősnőjének, Petronellának könyvszeretetét.⁶

Mivel a művelt polgárság köreiben a nőideál az emelkedett, nemes lélek volt, a regények közül is elsősorban azoknak az olvasása volt ajánlott, melyek szereplői a kívánatos női erények – hűség, családszeretet, jótevékenység, szelídség – alapelvei szerint cselekedtek. Bár a 18. században – s még inkább az előző évszázadban – egyes írók, prédikátorok óva intették az anyákat attól, hogy leányaik kezébe regényt adjanak, sokan hasznosnak tartották, ha a lányok „jó erkölcsű” regényeket olvasnak. A német Christian Fürchtegott Gellert „románjainak” olvasását például a korábban említett Andreas Meyer ajánlotta a fiatal lányoknak. „Mi kár lenne benne, ha a német Gellertet is a debreceni, kecskeméti, kassai polgárnék olvashatnák magyarul?” – kérdezte 1778-ban Bessenyei György is.⁷ Gellert legismertebb, *G. svéd grófnő élete* című regényét, mely a lányok nevelésével kapcsolatban sajátos nézetet képviselt, Sándor István ebben az évben le is fordította magyarra. Az egyik szereplő a náluk nevelkedő unokahúg taníttatásával kapcsolatban így utasítja feleségét: „Ebéd előtt, úgy mond, a' Kis-Aszszonyt úgy-mint egy férjfit, dél után pedig valamint egy Aszszonyt, úgy nevellyed [...] Ne féltsd, úgy szólván hozzá, a' Kis-Aszszonytól sokat nem kívánok. Okos, tudós légyen, ha sok tudományban nem-is. Gazdagsága nintsen, kihez képest senki, egy tudós emberen meg-válva, Hitvesének nem veszi, és holott ez illyennek meg-tetszik, hogy további életét könnyebben segíthesse, Okosnak, erköltsősnek, és mindenhez alkalmasnak kell néki lenni.”⁸

Az újabb irodalomtörténeti kutatás úgy véli, hogy az Urániában közreadott *Fanni hagyományai* című szentimentális regény, mely a szülők által megtiltott szerelem és a kikényszerített

házasság kérdését boncolgatja, „az Uránia nőnevelő programjához illeszkedik. Az Uránia felvilágosult programja olyan életvitelbeli, etikai, sőt gyakorlati modelleket kínál különös tekintettel a hölgyolvasókra, amelyek segítenek eligazodni a korabeli ‚modern’ világban. Ennek a nevelési programnak kereteibe, kontextusába illeszkedik a *Fanni hagyományai* is, vagyis nem az érzelmek kultuszáról és eleve értéktelítettségéről beszél, hanem arról tanít, hogy a hölgyolvasóknak miért nem szabad átadnia magát a saját, immár adottságként érzett érzelmi készletének. Ugyanis a zabolátlanul szabadjára engedett, minden kontrollt nélkülöző érzelmek egészen egyszerűen kisajátítják a személyiséget, [...] vagyis amennyiben kontroll híján felborul a személyiség egyensúlya, és egyik vagy másik összetevő elhatalmasodik, az egyénnek is pusztulnia kell [...] Fanni történetét és sorsát tehát nem csupán az érzelmek és az érzékeny ember kultuszaként lehet szemügyre venni, hanem bizony éppen az érzelmek hatalmának kontrollját tanító példázatként is.”⁹

A 18. század végétől a kiadók egyre több, a nőknek szóló, vagy a nőknek ajánlott¹⁰ kiadványt jelentettek meg. Péczeli József komáromi református lelkész 1789-ben indított Mindenest Gyűjtemény című folyóiratával a hasznos ismeretek terjesztésére és az olvasás népszerűsítésére törekedett, elsősorban a magasabb irodalomban és tudományban járatlan rétegeket – köztük a női olvasókat – célozva meg. „Péczeli tudatosan fordult az ismeretterjesztés irányába. »Sokan azt mondhatják – írta –, mind tudjuk mi azt, ami a Gyűjteményben van. Megengedjük: úgy, de nem tudják feleségeik, s gyermekeik, s azoknak kedvéért kellene ezt járattani.«”¹¹ Ez a 18. század végi megjegyzés alátámasztani látszik azt a modern felvetést, hogy a 18. századig „a női alfabetizáció hozzávetőleg azonos volt a nő társadalmi státusa alatti férfi népesség írni-olvasni tudásával [...] Ez az egész Európára érvényes tendencia – természetesen jelentős regionális eltérésekkel – változott meg a 18. században, amikor az új műfajok – mindenekelőtt a regény és az immár a nőknek is szánt moralizáló lapok – elterjedése miatt egyre többen váltak olvasóvá, még hozzá irodalmi műveket olvasókká a hölgyek körében is.”¹² A nők általános műveltsége Magyarországon a 18. század végén – Péczeli szerint legalábbis – jóval a férfiaké alatt volt, a gyermekekéhez hasonló szinten.

A nők műveltségüket a kor megítélése szerint többféle területen hasznosíthatták. Legfontosabb volt ezek közül gyermekeik – s rajtuk keresztül a következő generációk – nevelése, illetve a reformkortól a család nemzeti érzületének elmélyítése. Kármán József 1794-ben induló Uránia című folyóirata előfizetési felhívásában így ír: „Mint esik az meg mégis, hogy az emberi nemzet szép felének formálását s hasznos gyönyörködtetését annyira elfelejtjük? Minden írárok csak a férjfit, annak oktatását vagy multságát tárgyozzák [...] Azok, akik a legelső és legmaradandóbb érzéseket nyomják a nevelés által a gyenge gyermeki szívbe, miért hogy oly gyakran maguk neveletlenek?”¹³ Folyóiratában a gyermekeik neveléséért felelős nők, illetve a

később anyává váló lányok számára az erkölcs, a történelem, a természetismeret, az irodalom, a zene és egyéb művészetek, illetve a gazdálkodás tárgykörébe tartozó ismeretek közreadását tervezi – a kor szokása szerint hasznos és szórakoztató formában. „[S]em tudományom, sem kedvem nintsen több ódát írni, hanem csak ami által még az asszonyokban is éleszthetem a nemzeti lelket, minthogy ezek minden jövőendő magyarnak nevelőji...” – hangsúlyozta ódái kapcsán Kisfaludy Károly is.¹⁴

A nők tanulás nélkül nem lehetnek férjeikkel egyenrangú társak, a háztartást helyesen vezető jó feleségek s gyermekeiket hozzáértéssel nevelő anyák sem – hangoztatta egy korabeli hazai sajtóvitában a női művelődés híveként Karacs Ferenc rézmetsző felesége, Takáts Éva, s nehezményezte, hogy Magyarországon egy olyan „polgári szerkesztésű” és „nemzeti karakterrel bíró” iskola sincs, „a’ hol leányaink egy betsületes levél írást, vagy egy házi számadó könyv vitelét, vagy a háznál szükséges számvetést megtanulhassák.”¹⁵ Német nyelvterületen ezen a téren is előbbre jártak: egy bécsi almanach hosszabb írása az anya és a nevelőnő egyik legfontosabb feladatáknak a lányok helyes háztartásvezetésre való nevelését említi, hiszen csak így tudják megóvni később családjukat a napi gondoktól, szegénységtől, éhezéstől.¹⁶ Egy másik kalendárium *Haushaltung (Háztartásvezetés)* című metszetén a házaspár együtt vezeti a család számadási könyvét.¹⁷

A műveltség szükséges volt a nőknek a társasági életben való sikeres, alkalmanként férjük előmenetelét segítő vagy a család reprezentációját erősítő részvételében is: „...Nem kételkedünk, hogy egy Nemnek Tökéletesítése által a’ másnak-is szolgálunk, akár azért, mivel a’ házi tiszta Örömet fel-emelni igyekezünk, ha hogy Házastársakból – érzékeny Barátnékat, és kellemetes Társalkodónékat készíthetünk...” – írta az Uránia bevezetőjében Kármán József.¹⁸ A nők erkölcsi nevelése és műveltségük gyarapítása mellett ugyanakkor irodalmi ízlésük finomítása is célja volt az Urániának: „az Olvasásnak Meg-szerettetése által, a’ melly sok Részeiben Hazánkknak, csak a’ jó Könyvek’ Nem-léte által fojtatik-el... Leg-szebb Álmaink közzül-való az, ha egy kellemetes Hazánk’ Leányának unalmas Óráját hasznossan rövidíthetjük.”¹⁹ „...vajmi szeretjük mi-is, ha a’ szép képet, termetet, nem csak bálványképen nézni, hanem véle való társalkodásban eszes ki fejlődés-is tapasztalni engedtetik.” – olvashatjuk a nőkről a magyar asszonyok jogairól szóló tanulmányban is.²⁰ „Eugénie és Thalie tudós asszonyok nem lesznek, ha én nevelendem; mert ezeket gyűlölöm: de a’ Szépet és Jót érzeni, ‘s a’ hazát és nemzetet szeretni fogják, ‘s alkalmasak lesznek valaha férjeiket buzdítani, hogy azok a’ Virgil szavaira fakadozzanak.”²¹ – írta Kazinczy Ferenc.

A 19. században a férfi családfő által eltartott polgári kiscsaládokban a nőkre a korábbiaknál kevesebb „külső”, gazdasági feladat hárult, a művelődésben betöltött szerepük ugyanakkor

fokozatosan gazdagodott, bővült. A nemzettudat erősödésével párhuzamosan a társadalom egyre fontosabbnak érezte a nőknek a nemzeti nyelv, ipar, zene- és képzőművészet, színházi élet – a tágabb értelemben vett kultúra – ápolásában, támogatásában játszott szerepét. A magyar nyelvű irodalmi almanachok, regények, verseskötetek megvásárlásával, a magyar nyelvű színházi előadások látogatásával, a köztéri szobrokra, a múzeumoknak megszerzendő műalkotásokra vonatkozó felajánlásaikkal, gyűjtéseikkel, irodalmi szalonok működtetésével a nők elősegítették a hazai kulturális élet kibontakozását, felvirágzását.²²

Kazinczy nemcsak a magánszférában, hanem a közösségi tereken is szerepet szánt a nemzeti érületű női művelődésnek. A Magyar Tudós Társaságnak Batthyány Alajoshoz írt, 1791-ből származó tervezetében a szervezet felépítését egy arkádiai hasonlattal rajzolta meg. A főpásztor és az alpásztorok mellett szerepelne benne a pásztori rend, melynek három kara lenne: „1. A legelő, így fognak neveztetni az író tagok. 2. A védők (die Schützendende), ide vétetnek hazánk azon nagyjai, kik nem írnak, de az írókat segítik. 3. A gyönyörködők vagy mulatók (die Dilettanten), péld. asszonyságok, akik nyilvánosan jeleit adják, hogy érzékenyek nyelvünk szépségei iránt.”²³ A magyar asszonytól „...minden tekintetben...meg-érdemli a' Haza, hogy azt szeresse, nyelvét, ügyét, Nemzetének csinosodását, természetűl nemére halmozva mért kecseseinek, tehetségeinek minden erejével fel-serkentse, elő-terjessze.”²⁴ – vélte Kisfaludy Károly is. Ahogy a régi történetírás a férjeik mellett hőiesen harcoló asszonyokat magasztalja, a mostani nők közül azok emléke fog fennmaradni, akik a hazai irodalmat pártfogolják – hangsúlyozta Thaisz András annak kapcsán, hogy Karolina Augusztia magyar királyné a nemzet csinosodását elősegítve elfogadta az Aurora 1822. évi kötetének neki szóló ajánlását.²⁵

A művelt nő feladatát szemléletesen foglalta össze a „Honunk szebb lelkű asszonyinak” ajánlott *Hitel* előszavában Széchenyi István: „...[A]nnyi nemes és szép, a mi az emberiséget fölemeli, a ti nemetek műve. Ti vizitek karjaitokon életbe a kisedd nevendéket s jó polgárrá nevelitek; a ti nemes tekintetekből szí a férfi lelki erőt és elszánt bátorságot. S ha léte alko nyodik a haza ügyében, ti fontok koszorút homloka körül. Ti vagytok a polgári erény s nemzetiség védangyalai...”²⁶

A művelődési jelleget is viselő női közösségi szerveződés példája az 1817-ben József nádor második felesége, Hermina főhercegné támogatásával megalakult „Jóltevő Asszonyi Egyesület”, mely a szegényebb sorsúak támogatása mellett a hazai irodalmi életben is szerepet vállalt. Szemere Pál 1818-ban a Teleki Lászlóné irányításával működő jótékonsági nőegylet felhívására fordította le Theodor Körner német író *Zrínyi* című drámáját, melyet 1818 végén főrangú műkedvelők, később hivatásos színészek is előadtak.²⁷ A jótékonsági nőegylet költségén jelent meg 1821-ben Budán Pyrker János László későbbi egri érsek *Perlen der heiligen*

Vorzeit (*Szent hajdan gyöngyei*) című, bibliai történeteket elbeszélő verseskötete.²⁸ Pyrker – mint az „Asszonyi Egylet” hölgyeinél tett látogatásáról szóló beszámolójából kiderül – jól ismerte a tagokat.²⁹

A 19. századi hazai női újságokban gyakran olvashatunk olyan felhívásokat, melyek művészek, írók emlékének megörökítésére, színházak, múzeumok vagy más kulturális intézmények építésére irányuló gyűjtésekhez kértek támogatást, az újságokat olvasó nők tehát tájékozottak voltak a kulturális közélet törekvéseivel és eredményeivel kapcsolatban. Ezeknek a mozgalmaknak az eredményeként a nők a 19. században egyre jelentősebb, a történettudományban eddig alig értékelt szerepet kaptak a nemzeti – alkalmanként ezzel összekapcsolódva a női – identitás erősítésében.³⁰

Bár a hazai írók, költők kiemelt figyelmet fordítottak arra, hogy a honi hölgyeknek magyar nyelvű eredeti irodalmi alkotásokat, illetve külföldi munkák fordítását kínálják, a városok – különösen Pest – jelentékeny német nyelvű polgári lakossága miatt számolnunk kell a külföldi, elsősorban bécsi kiadványok hazai terjedésével is. Önálló műfajt képviseltek – Bécsben a 18. század végétől, itthon az 1820-as évektől – a női kalendáriumok, zsebkönyvek, almanachok, melyek kicsi, kézre álló méretükkel, csinos külsejükkel, s az illusztrációk nagy számával kívánták felkelteni az érdeklődést. Míg az egy-egy alkotó munkáit bemutató verseskötetekben, regényekben, illetve a történeti művekben általában csak egy metszet – többnyire egy címlap-kép vagy az író, költő portréja – szerepelt, a női almanachokban számos, különböző műfajú ábrázolással – versillusztrációkkal, tájképekkel, divatképekkel, történeti jelenetekkel, híres műalkotások másolataival – találkozunk. Elsősorban nőknek szóltak az antik istennők vagy híres nők neveit (Uránia, Aurora, Hébe, Aspasia, Aglaja), illetve a virágneveket viselő zsebkönyvek. A női kalendáriumok és almanachok alkalmanként a családi élethez, a háztartás-vezetéshez és a gyerekneveléshez kapcsolódó gyakorlati tanácsokat is adtak: Kármán József Urániája a porcelánjavításról, a bőrápolásról, levesek, pogácsák készítéséről, a húsfüstölésről, stb. közölt írásokat, a Wiener Damenkalender pedig a gyermekek látásáról és kancsalságáról, illetve a lánygyermekeknek a helyes háztartásvezetésre, gazdasági számadásra való neveléséről tett közzé az édesanyáknak és a nevelőnőknek szóló szövegeket.³¹

A női almanachok, kalendáriumok szerkesztői tehát a szórakoztatás mellett alapvetően – a nőnevelés célkitűzéseivel összhangban – arra törekedtek, hogy a közölt ismeretanyag megfeleljen a nők társadalmi szerepével kapcsolatos korabeli elvárásoknak, vagyis abban segítsék őket, hogy jó feleségek, anyák és háziasszonyok³² legyenek. Éppúgy, mint azok a gyakran regény vagy levélregény formájában írt kiadványok, melyek követendő vagy elvetendő példák bemutatásával, tanácsokkal a fiatal lányokat és asszonyokat készítették fel a házasságra és a

családi életre. Antonia Wutka 1802-ben női enciklopédiát jelentetett meg, melyet nemcsak a lányoknak, hanem azok nevelőnőinek is szánt.³³ Egy évtizeddel később kibővítve, párbeszédese formában újra kiadta könyvét.³⁴ A kor népszerű írónöje, Caroline de la Motte Fouqué önálló könyvet szentelt annak a témának, hogyan készülhetnek fel a nők sikeresen a társasági életre. A nők legszentebb kötelességeként ő is azt említi, hogy jó feleséggé és anyává váljanak, de – hangsúlyozva szerepüket a társasági életben – kiemeli, hogy tájékozottnak kell lenniük az irodalom és a képzőművészet területén is.³⁵

A női kiadványok szerzői ugyanakkor tisztában voltak azzal is, hogy ahhoz, hogy a nők felelősségteljes szerepet tölthessenek be a családban, az életvitelre, háztartásra, gyermekgondozásra vonatkozó gyakorlati tudáson túl alapvető irodalmi, képzőművészeti, történelmi, természettudományos, technikai, politikai ismeretekre is szükségük van. Péczeli József, a korábban említett Mindenés Gyűjtemény szerkesztője 1790-ben, a korona ünnepélyes hazahozatalának évében a nőknek és a gyermekeknek szánt ismeretterjesztő munkát jelentetett meg a nemzeti ereklyéről.³⁶ Az 1792 és 1797 között megjelent Grätzer Frauenjournal 1795. március 1. számában (96. oldal) közölte azt a telegráf működését ábrázoló rézmetszetet, melyet 1794-ben a Bécsi Magyar Hírmondó is elküldött olvasóinak.³⁷ Ez az eset ugyanakkor arra is rávilágít, hogy a korban a női és a férfi műveltség területei közötti átjárás egyre könnyebbé vált.

Az érdeklődés felkeltése érdekében a női zsebkönyvekben, almanachokban közölt ismeretterjesztő írások egy része a nőket érdeklő témát (hajviselet- és divattörténet, más kontinensek népeinek vagy régebbi időszakoknak a házassági szokásai) dolgozott fel – Kármán József Urániaja például *A' Nemzetek' különb-féle Szokása a' Házasodáskor* címmel közölt hosszabb írást.³⁸ Számos más információval is találkozunk ugyanakkor ezekben a kiadványokban. Az 1806 és 1809 között Leyrer József könyvkiadó szerkesztésében Pesten megjelent Zeitung für Damen című újságban a hölgyek a divatvilág, az irodalmi és a színházi élet hírei mellett városok és országok sajátosságairól, új tudományos felfedezésekről, híres emberek életéről, természeti jelenségekről is olvashattak.³⁹ „Van benne grammatika, van diplomatika, és mindez a magyar szépnem számára!” – büszkélkedett Horvát István is az 1810-es évek elején kiadott női kalendáriuma kapcsán, melyben versek és elbeszélések mellett a fátyol eredetéről, Ikaros történetéről, a világ legnagyobb gyémántjairól, s – Kazinczy fordításában – az Etnáról is közölt ismeretterjesztő írást.⁴⁰ „Minthogy ezen Álmánák Hazánk Asszonyainak léssen szentelve, tehát azon törekszem, hogy az, mind külső ékére, mind belső érdemére a Külföldiekkel vetélkedhessen; de azt a nagy czélt csak akkor érhetném el, ha ily lelkes férfiak hathatós segítségeket tőlem el nem vonják.” – írta Kisfaludy Károly a hazai történelem fontos eseményeit írásban és képben bemutató Aurorájáról.⁴¹

Igényes irodalmi anyagot – Schiller balladáit, Kazinczy fordítását, Berzsenyi, Dayka verseit, stb. – tett közzé az 1810-es évek elején női kalendáriumaiban Horvát István is.⁴² Kisfaludy Károly is szükségesnek tartotta a „magas” irodalom megismertetését a női olvasókkal: Kazinczytól azért kért az Aurorába verseket, „hogy ezen ága is a Szép Literaturának Hazánkban terjedjen, és ne kéntessenek jobb lelkű Asszonyaink idegen nyelvhöz ragaszkodni.”⁴³ A szóra-koztatás mellett irodalmi és tudományos ismeretek közlésére is vállalkoztak az 1820-as évek végétől itthon is elterjedő női divatlapok (Der Spiegel, Regélő, Honművész, Pester Tageblatt, Közlemények az Élet és Tudományok Köréből, Literatúrai Lapok, Regélő Pesti Divatlap, Pesti Divatlap, Hölygfutár stb.)

A nők alkotói szerepének előretörését ugyanakkor a reformkor (férfi)társadalma ambivalens érzésekkel szemlélte. A 18–19. század fordulója női íróinak, költőinek irodalmi szárnypróbálgatásait egyes férfikollégák – bár némileg atyáskodva – segítették. Az azonban, hogy 1822-ben Takáts Éva a Tudományos Gyűjteményben negatív kritikát közölt Sebestyén Gábor⁴⁴ vígjátékairól, már több évig tartó sajtóvitát eredményezett. „A kritikát felzúdulás és számtalan további írás – többek között a megkritizált író válaszai – követte, amelyben egyesek a *Szent-írásra* hivatkozva próbálták eltanácsolni Takáts Évát nem csupán a közszerepléstől, de még a könyvolvasástól is. A Tudományos Gyűjtemény szerkesztői is kommentálták az eseményeket, és egyértelműen a kritikusnő oldalára álltak a vitában, amikor kinyilvánították, hogy íróként mindenki (férfi és nő) egyenlő, a különbségek a teljesítmény minőségében, és nem az alkotó nemében rejlenek. A védelemre igazán nem szoruló Takáts Évát, aki elmésen válaszolgatott bírálóinak, többek között Szontágh Gusztáv és Kiss Károly is megvédte közös írásában, amelyben nem csak a nők alkotói szabadságát, de a férfiakkal való általános egyenlőségét is elismerték, és nekik a férfiakkal azonos polgári jogokat és kötelességeket követeltek.”⁴⁵

A kívánatos női műveltség jellegével és mélységével kapcsolatban sokáig egymás mellett éltek az eltérő nézetek. A társadalom patriarchális szemléletét jelzi, hogy a műveltségükben a férfiakkal versengő tudós nőket – mint láttuk – nem kedvelte Kazinczy, s hasonló véleményen volt Széchenyi István is. Bár Fáy András kiállt a lányok oktatása mellett, a túl művelt, s ezért túl határozott véleménnyel bíró nőket ő is veszélyesnek érezte a patriarchális társadalmi rendre: „Nem kívánom én, sőt nem is óhajtom, hogy a' nő országos rendszerekről, teoriákról vitatkozzék, azokban míveltségét eszét fitogassa, 's a' legjelesb de szerény férfit sokszor zavarba hozza, nem tudván ez a' mélyebb tudományi dolgokban... Nem óhajtom, hogy a' nő ország' megyék' dolgaiban, neméből kikelve, pártokra szakadjon, 's azokban tettleges részt vegyen, vagy épen amazonkodjék; de kívánhatom, 's velem a' haza, hogy őt ismerje, szeresse, jó és bal sorsában részt vegyen, ismerje a' hon haladását 's azt eszközlő férfiakat, ezeket tisztelje, 's

családjával tiszteltesse, a' hon javát, fényét emelő intézeteket tehetsége szerint pártolja, gyámolítsa.⁴⁶ A hazai nőnevelésben kiemelkedő szerepet játszó Brunszvik Teréz ezzel szemben Fáy nézeteivel vitakozó *Nőképzés és nőnevelés* című kéziratában úgy vélte, hogy a nőnek a műveltségben is egyenrangú partnerének kell lennie férjének.

*

A 19. század eleji nőknek szánt kiadványok kiemelt figyelmet fordítottak a női öntudat és hivatástudat elmélyítésére. „Montesquieu állítása, hogy az Asszony a' Despotiákban rab, és a' Fényűzés egyik eszköze, a' Monarchiákban pedig szabad, Hazánkban is megvalósodik. Szabad Országnak szüleménye, egy vitéz, erős Nemzetnek Tagja, részeseül a' Magyar Asszony az Urának szabadságába, díszébe, betsületébe, Jóságába, polgári, alkotmányi Jussaiba; – nem rabja Férjének, hanem igaz Felesége; – nem le-alatsonyított eszköze a' Házi kötésnek, hanem valóságos egyenes társ; – akár pártában hagyja, akár páros frigybe viszi, akár párjától megfosztva gyászba taszítja őt a' szerentse, törvény oltalmát, segítségét bőven ki-nyeri, jótéteményeit tetézve érezi...⁴⁷ – írta Kisfaludy Károly. Cserey Farkas számos példa közreadásával mutatta be a magyar és székely asszonyok hitvesi magatartásának szigorú etikai normáit.⁴⁸

A különböző női szerepkörök megismertetését szolgálták egy 1809-ben megjelent bécsi zsebkönyv írásai,⁴⁹ s Horvát István kalendárium 1812. évi darabjának hónapképei is női erényekhez

(anyai szeretet, házastársi hűség, hazaszeretet, hősiesség, női becsület védelme, stb.) kapcsolódó irodalmi és történeti jeleneteket ábrázoltak.⁵⁰ Horvát 1814. évi kalendáriumának Martin Pöltzel (Pölzel) által rézre metszett képei már címükkel is hangsúlyozták a bemutatandó különféle női erényeket, értékeket (Asszonyi Haza szeretet; Asszonyi Bátorszívűség; Asszonyi Titoktartás; Asszonyi okosság haszna; Asszonyi Szerénység; Asszonyi Mértékletesség a Tzifrában; Asszonyi nemes Takarékoság; Asszonyi Nagylelkűség; Asszonyi Jószívűség; Asszonyi Szánakodás; Asszonyi Hála adat; A' házi boldogság üdnepe [!]).⁵¹ (2. kép)

Peretsenyi Nagy László 1817-ben megjelent magyar nyelvű kiadványában a történelem legnevezetesebb nőalakjait mutatta be, könyvének célját a példaadásban határozva meg: a történeteket „a' derék, jámbor, vitéz, és okos Asszonyi Nemről özszeszerkesztetve írtam, mind azért: hogy édes, jó Anyáinknak jóvoltokat megköszönjem; mind pedig, hogy a' jövő időbeli

Anyák, vagy magányos személyek ezen igaz, történt vagy ábrázolt példáknek előadása, olvasása után erősödjének és a' későbbi Szép Nem épüljön [...] mert a' beszéd szépít, a' példázat épít.”⁵² Peretsenyi munkájában a bibliai és külföldi történeti nőalakok mellett magyar asszonyok – Szent Margit, Szent Erzsébet, Bethlen Kata, stb. – életét is ismertette. Önálló tanulmányt szentelt az ókori görög és római tudós asszonyoknak a Tudományos Gyűjtemény,⁵³ mely később a női művelődéssel, a nők helyzetével foglalkozó első hazai sajtóvitának is teret adott. Az összefoglalást az a Szép János tette közzé, aki a lányok és a fiúk azonos képzése mellett foglalt állást.

Az asszonyi hősiességgel⁵⁴ foglalkozó 19. század eleji írások és képzőművészeti ábrázolások olyan témát érintettek, mely – mint a bevezetőben láttuk – évszázadok óta a történetírás és az irodalom kedvelt toposza volt. A 19. század elejének hazai irodalmában és képzőművészetében kezd formálódni egyfajta nemzeti női „hősi” panteon. Kis János a mindkét nembéli ifjúság számára írt kiadványában – korábbi külföldi és hazai források alapján – a szigetvári és az egri asszonyok történetét elevenítette fel,⁵⁵ s Rozgonyi Cecíliáról, az 1552. évi egri ostromban hősiiesen védekező Dobó Kláráról (sic!), illetve az 1686–1688 között Munkács várát védő Zrínyi Ilonáról említett kiadványában Peretsenyi Nagy László is megemlékezett. Thaisz András Rozgonyi Cecília kapcsán a női szelidség és harciasság együttes ábrázolását emelte ki: „Rozgonyi Caecilia Képe, midőn a' hős lelkű Asszony a' Zászlót lebegteteti, és szeliden de el szántan vitézeit a' hartzba vezérli...” – írja az Aurora 1824. évi kötetének metszeteit ismertetve.⁵⁶ Thaisz más-hol is említi, hogy a régebbi történetírás dicsőítette „azon elhunyt Heroínáinkat, a' kik férjeik mellett vitézül hartzoltak, 's a' legnagyobb áldozatokat tették le a' Haza oltárára.”⁵⁷ Horvát Endre *Borbély Heléna (A' Magyar Amazon)* című verséhez készült illusztrációt Kisfaludy Károly rajza után Michael Hofmann metszete rézbe.⁵⁸ Az Aurora 1830. évi kötetében Mailáth János Zrínyi Ilonáról tett közzé hosszabb írást, melyet Adolph Dworzacknak (működött: 1802–1833) Meleg Gábor festménye nyomán készült metszete díszített.⁵⁹

A 19. századi értelmezésben hősnővé válik a legenda szerint az 1526. évi mohácsi vereséget követő maróti csatában elesett Dobozi Mihály felesége is. Míg a történet Istvánffy Miklóstól származó 17. század eleji leírásában az asszonnak még csak passzív szerepe van, a későbbi feldolgozásokban „egyenrangú és cselekvő főszereplőjévé válik az eseményeknek”, hiszen maga kéri férjét, hogy inkább ölje meg, mintsem az üldöző törökök kezére jusson, s leveti magát a lóról, hogy könnyítsen hezitáló férje sorsán. Ezzel a szemlélettel találkozunk Cserey Farkas értelmezésében:

Látván az Asszony hogy közelitnek a' Törökök, azon kezdé Urát kérni, hogy ölné meg őtet, de e' biztatá, hogy ne félne, hanem tartana számot inkább a' szabaduláshoz;

2. kép Könyvillusztráció, rézmetszet. Magyar Dámák Kalendárioma. Új Esztendei Ajándékul a' szép Nem számára. [szerk. [HORVÁT István], Pozsony, 1814.

Azonban bé-kezdék őket érni a' kik kergetik vala, akkor az Asszony előbbeni kérésével le-fördula Ura mellől a' lóról; ez-is látván, hogy hátán vagyon az ellenség, 's módgya nintszen az el-szaladásban, feleségének fordula, 's ne hogy elevenen hagyná kezekre, ugy jutatná keserves igájukra, fertőztetésekre meg-ölé elsőbben maga kezével, 's azután nagy bátran közikbe szöktete a' Törököknek, és vitézi emberkedése között, véget vete ott életének is ditséretes halállal.⁶⁰

A Dobozi-téma korabeli népszerűségét jelzi, hogy változatai – hol a különös szerelmi szenvedély, hol a magyarok hősiességének példázataként – külföldön, például Joseph von Hormayr bécsi történelmi folyóiratában is megjelentek.⁶¹

Hezitáló férjét szenvedélyesen győzködő, a végszükségben a férfiak hadi jártasságát irigylő, bátor hősnőként jelenik meg Dobozi Kőrösi Ferenc feldolgozásában,⁶² s a feleség bátorságát

hangsúlyozta a menekülést ábrázoló metszet magyarázatában Aurorájában Kisfaludy Károly is: „...’S a’ szép Hölgy oda öntve, férjét szorosán átkarolva, tekint-fel a’ bajnok szemébe, nem félelem, de szent bízdulet, szelíd elszánás nyugszik édes képén.”⁶³ Az Aurora Blaschke János által rézbe metszett kompozíciója⁶⁴ nyomán készült egy ismeretlen mester olajfestménye (MTA Művészeti Gyűjtemény), (3. kép) Laccataris Dömötör képe (Magyar Nemzeti Galéria), s litografált másolata bekerült egy angol mintára létrehozott, enciklopédikus-ismeretterjesztő jellegű pozsonyi újság képei közé is.⁶⁵ A történet felbukkant a vizuális szórakoztatás populáris médiumaiban is: az 1820–1840-es években egyes jeleneteit „élőkép-ként, többjelenetes történelmi tablóként” adták elő, alkalmanként „az Aurorában kiadott festés szerint”.⁶⁶

A török háborúk alatti női hősiességet az Aurora 1822. évi kötetében megjelent regéjében Kisfaludy Sándor is kiemeli:

Férjeiknek segédgyeik

Az ő lelkes Hitveseik.

Azon bús elszánással,

Hogy ott vesznek egymással.⁶⁷

3. kép Ismeretlen mester: *Dobozy Mihály és felesége*, olaj, vászon, 19. század első fele, MTA Művészeti Gyűjtemény

Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy ha az asszonyi vitézség példái alkalmasak lehettek is a női öntudat erősítésére, a reformkor hölgyei már más módon akartak harcolni a hazáért:

Nem engedi ugyan az én gyenge nemem

Hazámért egy olyan áldozatot tennem,

Melly vérbe kerülne.

Sem azt hogy egy vitéz Amazon’ módjára,

Lelkem az ellenség erős táborára

Ütvén, felhevülne.

Vagy mellyemet én is pánczéllal övedzem,

Sisakot viseljek és így megütöközzem,

Menvén ellenségre.

’S oldalamra bosszúálló fegyvert kössek,

Hogy így az ártatlan vérről földet fessek,

Vagy jussak végemre.

– írta Dukai Takách Judit, költői szolgálatait ajánlva fel a nemzetnek.⁶⁸

A női öntudat erősítését szolgálták a korábbi időszakok kiemelkedő történelmi jelentőségű asszonyaival, elsősorban az uralkodónőkkel foglalkozó írások és képek is.⁶⁹ A korban gyakran találkozunk az athéni Periklész élettársának, Aspasiának említésével és ábrázolásával, aki nemcsak politikus férjének volt egyenrangú társa, hanem bölcsességével és műveltségével a filozófus Szokratész elismerését is kivívta. Aspasia szerepelt Christoph Martin Wieland német író regényeiben,⁷⁰ s nevét viselte egy hazai irodalmi almanach is.

Czímjét egy hajdani derék Görögné’ nevéből nyeré: ki a’ Hellenvilág’ fenntündöklő műveltségének arany koraiban élt; lángszelleme, Asszonybája, tágasb ismeretekkel testvéresülve, Athéne’ Urát, Periklész édesen meghódítá. Aspasia, a’ rényes, túlszárnyalva neme’ szük korlátjain, a férj hatalomig emelkedett, és a’ közjóra sikeresen munkálkodott; ‘s a’ dicső Szokratész’ tudós társaságában, nyájias alakja’ kellemkecséit érett szellemgyümölcsökkel magosítá.

– hangsúlyozta kiadványa bevezetőjében ez utóbbi szerkesztője.⁷¹ „A mi Aspasiánk”-ként emlegette Toldy Ferenc a házában irodalmi szalont tartó Bártfay Lászlóné Mauks Josephine-t is.⁷²

Egy francia életrajzi lexikon hat kötetes magyarországi kiadása címlapelőzékeinek 12 portréja közül hat uralkodónőt ábrázolt.⁷³ A Hébe szerkesztője, Igaz Sámuel irodalmi almanachjában *Mária, Magyarország királynéja* címmel⁷⁴ saját írását közli Nagy Lajos király magyar királynővé koronázott leányáról, Fessler Ignác és Budai Ézsaiás munkái mellett Hormayr *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* című irodalmi zsebkönyve 1820. évi kötetének tanulmányát használva forrásként.

A női nemzeti panteonban fontos helyet foglaltak el a középkori szent életű, kegyes királynők, királynők. Mailáth János Hormayr *Taschenbuchjának* 1822. évi kötetében Árpád-házi Szent Erzsébetről, illetve Nagy Lajos király 1997-ben szentté avatott leányáról, Hedvigről közölt hosszabb írást.⁷⁵ Hedvig emlékéért Vörösmarty Mihály az Aurora 1830. évi kötetében romantikus versben örökítette meg,⁷⁶ melyet egy életképszerű metszet illusztrált. Vörösmarty versében nem a Hedvighez kapcsolódó történeti hagyományban továbbélő témát dolgozott fel, hanem az újszövetségi angyali üdvözlés ikonográfiai elemeit átvéve egy romantikus víziójú, új legendát kreált: az Úr által az égből a Földre küldött Gábrriel arkangyal a legtisztább szívű szerelmes lányt a budai palotában, a *Bibliát* olvasgató Hedvig személyében találta meg. A Melegh Gábor rajza vagy festménye⁷⁷ nyomán rézre metszett illusztráción⁷⁸ egy fiatal lányt látunk, aki egy íróasztal előtt ülve ír (Vörösmarty versében csak olvasásról van szó).

Kisfaludy Károly *Erzsébet* című verse, melyhez illusztráció is készült, az utolsó Árpád-házi király halála után zárdába vonult szentéletű leány hazaszeretetét emeli ki.⁷⁹ Az önfeláldozó hűség és az erkölcsi tisztaság pozitív női példáit mutatták a történeti regék, mondák lányalakjai (*A szép Eszter, Indulat hatalma, Dobozi*).⁸⁰ A nemzeti női panteon kidolgozására és népszerűvé tételére az 1850-es évek női újságjaiban, folyóirataiban – a honleányi buzgalom, hazafias szemlélet és hazaszeretet növelése érdekében – majd számos példát találunk.⁸¹

*

Annak jeleként, hogy a nők műveltségi szintjét – vagy legalábbis a műveltségre való igényüket – a kiadók egyre inkább közelíteni látták a férfiakéhoz, gyakran nem különültek el élesen egymástól a nőknek és a férfiaknak szánt kiadványok. Szerentsi Nagy István említett, a németül nem tudó magyar lányoknak szánt fordítása ajánlásában megígéri, hogy ha a közönségnek tetszeni fog a munkája, „...a’ mind két Nemen lévő Magyar Ifjúságnak jóvára törekedő jó indúlatomnak több gyümöltseivel – is igyekezzem ez után kedveskedni.”⁸² A női és férfi olvasmányok közötti átfedéseket jelzik azok a könyvek, melyeknek szerzői munkájukat mindkét nem tagjainak ajánlották. Alexovits Vazul 1792-ben Pesten megjelentetett, a kártékony olvasmányokkal foglalkozó, *A’ könyvek szabados olvasásáról két fő czikkely* című könyvét „a méltóságos urak, nagy- és kisasszonyok, nemes ifjak

és tanuló növendékek kedvéért” írta. Bessenyei György *A philosophus* című vígjátékát „A’ mind két ágon lévő nemes Magyar Ifjúságnak”, a nemes ifjak mellett a „Kis-asszonyok, nemes szüzek” figyelmébe⁸³ ajánlotta, s Kármán József is azt remélte Urániájuk kapcsán: „Az, hogy ezen Munkát különösen az Asszonyi-nemnek szántuk, nem zárja-ki a’ Férjfiakat-is...”.⁸⁴ Kis János a 18. század végén kiadott zsebkönyveivel,⁸⁵ melyekben Schiller balladái (*A’ vashámorba való menetel, Polykrates gyűrűje*) mellett Vicesimus Knox esszékötetéből fordított részleteket, illetve német és francia tudományos újságokból és könyvekből átvett hosszabb tanulmányokat tett közzé, „a’ tudós és jó Hazafiak” figyelmét kívánta felkelteni. Másfél évtizeddel később ugyanakkor Horvát István már úgy vélte, hogy ez az igényes irodalmi és tudományos anyag megfelelhet a nők érdeklődésének is, a kalendáriumokban közölt irodalmi anyag nagy részét ugyanis szó szerint újraközölte a magyar hölgyeknek készített kiadványaiban.⁸⁶ Kazinczy La Rochefoucauld-fordításának ismertetésekor a tudósító kiemeli: a szerző azzal, hogy a maximákat franciául, németül és magyarul is közre adta „főképen a’ két Nemen lévő Ifjúságnak hasznára czélozott, midőn a’ szív képzésén kívül... még a’ nyelvbeli gyakorlást is az által öszve kaptsolta...”.⁸⁷

Kármán Józsefék Urániájának a nőnevelés fontosságával és a tervezett kiadvány felépítésével foglalkozó, „A’ Magyar Asszonyi Nemhez” címzett beharangozóját egy elsősorban politikai és hadi híreket közlő hírlap is közzé tette,⁸⁸ a szerkesztők tehát vagy abban bíztak, hogy a nők is olvassák az újságot, vagy abban, hogy a férfiak szólnak feleségüknek a hirdetésről.

A nemek művelődési igényeinek közelítésével alkalmanként a kalendáriumok, almanachok esetében is találkozunk. Néhány elem – a naptárrész, a Habsburg-ház genealógiája, az európai uralkodói házak és főnemesi családok tagjainak, a világi és az egyházi méltóságoknak a felsorolása, a hazai és külföldi vásárok ideje, nap- és holdfogyatkozások, az európai országok népességére vonatkozó statisztikai adatok, postakocsi járatok menetrendje, európai városok Bécstől mért távolsága, pénzváltási táblázatok, stb. – gyakran mind a nőknek, mind a férfiaknak szóló kiadványokban megtalálhatók.⁸⁹ A Degen kiadó zsebkönyve 1804. évi kötetében⁹⁰ a szokásos kalendáriumi adatok (különböző időszámítások, nap és holdfogyatkozás, stb.) között a francia forradalmi naptár is szerepelt, majd a német birodalom uralkodóinak és választófejedelmeinek genealógiai táblázata, illetve egy külföldi és egy hazai útleírás következett. Az ezt követő regényrészlet – Johann Pezzl két évvel korábban, Degen kiadójánál megjelent könyvének a nők szerepével, a nőkérdéssel, a lányok nevelésével foglalkozó fejezete – a női és a férfi olvasók érdeklődésére egyaránt igényt tarthatott. A kiadvány végén a szóban forgó évszak vagy hónap sajátosságaira utaló, antikizáló vignettákkal díszített, jegyzetelésre alkalmas lapokat találunk, melyekben a kalendáriumok hónapképeinek hagyománya élt tovább. Ezek a képecskék, a Cassaconto táblázat, melybe a tulajdonos minden napra bejegyezhetette a bevételek

és kiadások összegét, illetve a *Tabellen zur Bemerkung des Festtage des Häuslichen Glücks und des gesellschaftlichen Lebens* című határidőnapló-féleség inkább a háztartást vezető gazdasszonyok, illetve a család társasági életét szervező nők kedvét keresték.

A férfiaknak és a nőknek egyaránt szánták a kiadók az 1820-as években megjelenő hazai irodalmi almanachokat, Igaz Sámuel 1821-ben Bécsben kiadott Zsebkönyvét és Kisfaludy Károly 1822-től Pesten megjelenő Auroráját.

*A' ki a' külföldi Literaturával ismeretes, tudja, melly nevezetes ága annak az Almanakok és Zsebkönyvek, 's hogy ezek magoknál a' Németeknél már 50 esztendő óta mind több-több fényvel jelennek-meg. Ha tehát ebbéli elmaradásunkat közpanaszszá nem tették volna is Ujság-leveleink; érzene minden, ki mind két Nemű pallérozott ízlésű Olvasóinknak kezekbe rendes Kalendáriominknál gyönyörködtetőbb 's külsejére nézve is díszesebb könyveket kívánna.'*⁹¹

Ezt a célt szolgálták a sokszor magas költséggel készítettett, többnyire a közölt irodalmi szöveghez illeszkedő, azt értelmező illusztrációk.

Sok közös vonás volt – elméleti szinten legalábbis – a két nem fiataljainak nevelésében is. Az ifjúsági kiadványok nemcsak a fennálló társadalmi rend elfogadtatására, a keresztény értékek közvetítésére, a nemzeti gondolkodás hangsúlyozására, elmélyítésére törekedtek az állami nevelési érdekek részeként mindkét nem képviselőinél, hanem az alapvető tudományos, művészeti és irodalmi ismereteket is közvetíteni kellett feléjük. Számos gyermek- és ifjúsági kiadvány szerzője a fiúknak és a lányoknak egyaránt ajánlotta munkáját.⁹² Már gyermekkorban azonos módon képezzék a fiúkat és lányokat – javasolta Szép János – hogy a tehetséges lányok is kibontakoztathassák tudományos és művészeti képességeiket.⁹³

A fiúk és lányok együtt történő nevelését, illetve a művelődés és a szórakozás közösségi színterein való együttes megjelenését illusztrálták azok a rézmetszetek, melyek Carl Philipp Funke 1800-ban megjelent, majd 1805-ben és 1812-ben újabb kiadásokban napvilágot látott sorozatát illusztrálták.⁹⁴ A korszak polgári családmodelljét bemutató életképi ábrázolásokon egy-egy család tagjait látjuk – anya, apa, fiú- és lánygyermek – akik a természet, a képzőművészet és a mesterségek érdekességeivel ismerkednek meg. A lapok az ismeretszerzés, a művelődés különböző típusait mutatják be: a természettani ismeretek és a művészeti emlékek tudományosan rendszerezett, nyilvános múzeumokban elhelyezett, s ezzel minden érdeklődő számára elérhető befogadását (állattani, embertani gyűjtemény, műgyűjtemény meglátogatása), a növény- és állatvilág sajátosságainak természeti környezetben való megfigyelését (séta a vízimadarak

tavánál és egy arborétumban), illetve a munkafolyamatok, mesterségek közvetlen vagy közvetett megismerését (üvegházi munka, bányászok munkájának tanulmányozása).

A szoros és szolidáris családi közösségben – ezt sugallja a képsorozat – a nők éppúgy jogosultak a tudás birtoklására, éppoly szabadon, nyitottan és őszinte kíváncsisággal mozognak a művelődés közösségi terein, s éppoly otthonosan élvezik az ismeretszerzés különböző lehetőségeit, mint a férfiak. A kislány nemcsak a hagyományosan a női műveltséghez tartozó képzőművészeti oktatásban részesül, hanem érdeklődéssel szemléli a természettudományi gyűjteményeket és a bányászok munkáját is, s félelem, megrendülés nélkül vizsgálhatja az emberi és állati csontvázakat, az embriókat. Éppen így négy lány és négy fiú áll körül Daniel Chodowiecki Franz Heinrich Ziegenhagen utópista reformpedagógus *Lehre vom richtigen Verhältnis zu den Schöpfungswerken...* (Hamburg, 1792) című tankönyvéhez készített illusztrációján egy asztalt, melyen egy állat tetemét boncolják (a boncoló orvos egy lánynak nyújtja oda az állat szívét), s a mesterségek gyakorlását bemutató többi lapon is látunk lányokat. Érdekes összevetni ezekkel a jelenetekkel egy majd két évszázaddal korábbi feljegyzést, melyben Kemény János elítélően nyilatkozott a férje, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem boncolásán részt vevő Brandenburgi Katalinról:

*...láss egy csudás dolgot, még asszonyi állatban, s még feleségben, s még olyan méltóságos férjének teste felett. Maga hagyásából mely nap meghala, ottan testét felbonták, beleit és szívét s egyéb belső részeit kivévén, melyben az doctorok forgolódván s az borbély és mi valahányan belső szolgálak, Catharina, az fejedelemasszony, nemcsak nem irtózó nézni, sőt egyiránt fogdosni, tapogatni az felmetélt testnek szívét, felhasított hasát s egyéb tagjait: de semmi szomorúságot nem tettete, sőt egy csepp könnyet sem ejte az istentelen, gonosz szívű, elvetemedett asszonyi állat.*⁹⁵

Ezt a durva kifakadást feltehetően nemcsak a szerzőnek a fejedelemasszonnyal szembeni ellenszenvé motiválhatta, hanem az is, hogy egy asszony a tudós férfiak dolgába ártotta magát.

Annak tudományos igényű feltérképezéséhez természetesen, hogy a 18–19. századi könyv-illusztrációkon ábrázolt családmodellek milyen arányban jelenítettek meg a család struktúrájával, funkciójával, illetve a családtagok egymáshoz való viszonyával kapcsolatos korabeli fikciókat, filozófiai, pedagógiai, politikai nézeteket, egyéni vagy közösségi elvárásokat (netán félelmeket), propagandát, s mennyiben tükröztek valós társadalmi gyakorlatot és individuális tapasztalatot, mélyreható, célirányos kutatások szükségesek. Az azonban valószínűnek tűnik, hogy valóság és utópia között – éppen a műfaj sajátosságai (a sokszorosított grafikai lapok gyors elkészülése, könnyű értékesíthetősége, széles társadalmi körökben való terjesztése) miatt – nem lehetett

áthidalhatatlan ellentét. Az illusztrációk egyrészt leképezték a valós társadalmi folyamatokat, másrészt a követendő vagy elvetendő példák bemutatásával a mindennapi életben hasznosítható gyakorlati életvezetési tanácsokat adtak olvasóiknak.

JEGYZETEK

- 1 A kérdésről részletesebben l. PAPP 2011; PAPP 2012.
- 2 Az ezzel kapcsolatos elméleteket ismerteti HORVÁTH 2005, 33–34. A reformkori női olvasmányokról újabbban l. POGÁNY 2013.
- 3 ADELINÉ 1801.
- 4 MEYER 1773.
- 5 DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Budapest, 2009, 63.
- 6 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Színművek I. 1793–1794*, s. a. r. jegyz. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Budapest, 1978. 2. kötet, 141–171. Vö.: FÁBRI 1996, 7, 201.
- 7 POGÁNY 2008.
- 8 GELLERT 1778, 14–15.
- 9 MILBACHER – ÁRKÁDIA.
- 10 „A magyar kisaszszonyoknak, és a Szépnem olvasást szerető több más Szüzeinek...” ajánlotta epigráfiai, történelmi ismereteket is tartalmazó, hét éven keresztül megjelentetett kiadványát Benkő Ferenc erdélyi evangélikus lelkész, mineralógus. BENKŐ 1793.
- 11 <http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/97.html>
- 12 POGÁNY 2008.
- 13 *Jelentés a magyar asszonyi nemhez*, Bécsi Magyar Hírmondó (3) 1794. február 28. Toldalék. 301–304.
- 14 GÁLOS Magda, *Juranits László levelei Batsányi Jánoshoz* = Irodalomtörténeti Közlemények (43) 1933/2., 323.
- 15 Tudományos Gyűjtemény (9) 1825/XI. 69. Vö.: FÁY 1840.
- 16 *Ueber die Eintheilung der wirtschaftlichen Ausgaben. Eine Frauenzimmer-Vorlesung* = Wiener Damenkalender zum Nutzen und Vergnügen auf das Jahr 1796, Wien, 17–30.
- 17 Österreichischer Taschenkalender für das Jahr 1801, Wien.
- 18 SZILÁGYI 1999, 16.
- 19 SZILÁGYI 1998.
- 20 Aurora 1822, 2.
- 21 KAZLEV (VII) 1896, 1680. levél, 306–307.
- 22 Vö.: FÁBRI – VÁRKONYI 2007, 7; LÁSZLÓ 2007, 162.
- 23 *Kazinczy Ferenc művei. I–II.*, kiad. SZAUDER Mária, Budapest, 1979, II. kötet, 46–47. Vö.: Marosi Ernő megnyitóbeszéde = *A Szép és a Jó. Kazinczy és a művészetek*. Kiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban 2009. május 27 – 2010. február 28. Kiállítási katalógus, szerk. Kovács Ida, Budapest, 2010, 9.
- 24 Aurora 1822, 19.
- 25 Tudományos Gyűjtemény (5) 1821/XII. 93. Vö.: BÁNÓCZI 1893, 332. Vö.: KAZLEV (XVII) 1907, 3928. levél. 320.
- 26 *Hitel*. Írta Gróf SZÉCHENYI István, Pesten 1830, I.
- 27 KELEMEN Béla, *Szemere Pál (1785–1861)*, Egyetemes Philologiai Közlöny (15) 1891/7, 725.
- 28 *Perlen der heiligen Vorzeit*. Gesammelt durch Johann Ladislav PYRKER. Helias der Thesbit. Elisa. Die Makkabäer. Ofen, 1821. Gedruckt, auf Kosten des Ofner wohlthätigen Frauen-Vereines, in der kön. ung. Universitäts-Buchdruckerey, nach Watts'scher Art.
- 29 J. L. PYRKER, *Mein Leben*, hrsg. Aladár Paul CZIGLER, Graz–Wien–Köln, 1966, 99; T. ERDÉLYI Ilona, *Egy kései kiengesztelés kísérlete. (Néhány megjegyzés a „Pyrker-pör” kapcsán)*, Irodalomtörténeti Közlemények (100) 1996/5–6, 630–648.
- 30 1868-ban például a Heves megyei és Eger vidéki Jótékonyasági Nőegylet vásárolta meg és ajándékozta a Nemzeti Múzeumnak Székely Bertalan *Egri nők* című, az 1552. évi török ostrom idején vitézkedő asszonyokat megörökítő festményét. BAKÓ Zsuzsanna, *Egy „nemzeti toposz” születése. Gondolatok Székely Bertalan Egri nők című képe kapcsán*, *Agria* (38) 2002, 319.
- 31 Wiener Damenkalender zum Nutzen und Vergnügen auf das Jahr 1796, Wien, 17–30; Wiener Damenkalender zum Nutzen und Vergnügen auf das Jahr 1800, Wien, 45–47.
- 32 VERES 1796.
- 33 WUTKA 1802.
- 34 WUTKA 1815.
- 35 MOTTE FOUQUÉ 1826.
- 36 PÉCZELI 1790b.
- 37 D. SZEMZŐ Piroska, *A magyar folyóiratillusztráció kezdetei = Művészettörténeti Tanulmányok. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve*, 1953, Budapest, 1954, 147. A 1795. évi első évfolyamának alcímében és fedőlapján magyar vonatkozást is ígérő folyóiratról l. NAGYDIÓSI 1958, 194; DEZSÉNYI 1967, 405.

- 38 SZILÁGYI 1999, 93–107, 126–135.
- 39 DEZSÉNYI 1967, 402–403.
- 40 HORVÁT 1812; HORVÁT 1814.
- 41 BÁNÓCZI 1893, 395.
- 42 HORVÁT – Gyönyörködtető; HORVÁT 1812; HORVÁT 1814.
- 43 KAZLEV (XVII) 1907, 3928. levél. 320–321.
- 44 Vö.: PAPP Júlia, *Vicc vagy véletlen. Spermium a Tövissek és virágokban*. Irodalomtörténet (Új folyam 42) 2011/3, 404–414.
- 45 BORBÍRÓ – Árkádia.
- 46 FÁY 1841, 92–93.
- 47 Aurora 1822, 19.
- 48 CSEREI 1800. Vö.: HERMANN 2009, 208–209.
- 49 Weiblicher Heroismus, Mutterliebe, Die Weibliche Unschuld, Das Opfer der Tochter, Triumph der kindliche Liebe, Die Kunst zu heirathen. Der Freund des schönen Geschlechts. Ein angenehm und nützlicher Taschenkalender für das Jahr 1809, Wien.
- 50 HORVÁT 1812.
- 51 HORVÁT 1814.
- 52 PERETSÉNYI 1817, I. darab, V–VI. Hires nőket bemutató külföldi kiadványok pl. *Dictionnaire historique portatif des Femmes célebres*, I–III. Paris, 1769; Christian August WICHMANN, *Geschichte berühmter Frauenzimmer. Nach alphabetischer Ordnung aus alten und neuen in- und ausländischen Geschicht-Sammlungen und Wörterbüchern zusammen getragen*, I–III. Leipzig, 1772–1775; PROPIAC 1821.
- 53 *Tudós Asszonyok. Közönségesen a' Görög és Római Asszonyokról*. Tudományos Gyűjtemény (1) 1817/II. 103–108.
- 54 MARWYCK 2010.
- 55 KIS 1816, II. 180–183. Vö.: Allergnädigst privilegirte Anzeigen aus sämmtlich-kaiserlich-königlichen Erbländern herausgegeben von einer Gesellschaft, Vierter Jahrgang, III. Stück, den 19. Jenner 1774, Wien, 23–24.; Ungarisches Magazin, oder Beyträge zur vaterländischen Geschichte... Erster Band, Preßburg, 1781, 251–253.; *Kurzgefasste Geschichte der Ungern von den ältesten, bis auf die itzigen Zeiten...* von Karl Gottlieb v. WINDISCH. Neue, vermehrt und verbesserte Auflage, Preßburg, 1784, 355–356.; *Länder- und Völker-Merkwürdigkeiten des österreichischen Kaiserthumes*. Von Dr. Franz SARTORI, Zweyter Theil, Wien, 1809, 143–145.; Leopold CHIMANI, *Vaterländischer Jugendfreund. Ein belehrendes und unterhaltendes Lesebuch zur Veredlung des Herzens, Beförderung der Vaterlandsliebe und gemeinnütziger Kenntnisse für die Jugend des österreichischen Kaiserstaates*, Fünfter Theil, Wien, 1814, 37–39.
- 56 Tudományos Gyűjtemény (7) 1823/XI. 105.
- 57 Tudományos Gyűjtemény (5) 1821/XII. 93.
- 58 Aurora 1825.
- 59 Aurora 1830, 1–31.
- 60 CSEREI 1800, 187–188.
- 61 Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst. 1810. No. 144.; 1818. No. 118. Vö.: VISZOTA Gyula, *Dobozó Mihály és hitvese történetének költői feldolgozásai I–II*, Irodalomtörténeti Közlemények (13) 1903/I. 50–58., 1903/2. 160–168.; HANKISS János, *Dobozó Mihály és hitvese a francia irodalomban*, Debreceni Szemle. Tudományos folyóirat. (VII) 1933, 25–30.; HERMANN 2009, 210–216.; BELLÁK 1989, 118.
- 62 Aspasia 1824, 6.
- 63 Aurora 1822, o. n. Vö.: BÁNÓCZI 1893, 459.
- 64 PAPP 2012, 433.
- 65 Fillértár (2) 1835. II. 44. kép.
- 66 HERMANN 2009, 218.
- 67 Aurora 1822, 25.
- 68 Aspasia Szerkesztette Kovacsóczy Mihály. Pesten, 1824. 42.
- 69 PROPIAC 1821.
- 70 *Sämmtliche Werke* von C.[hristoph] M.[artin] WIELAND. Wien, 1799, 16. kötet.
- 71 Aspasia 1824, 1.
- 72 LÁSZLÓ 2007, 164.
- 73 KRAFT 1815, 2., 4., 6. kötet.
- 74 Hébe 1823, 302–316.
- 75 Taschenbuch für die vaterländische Geschichte, 1822. (*Die Legende von der heil. Elisabeth (1207–1231)*) 211–224; *Hedwig* 225–239.
- 76 VÖRÖSMARTY Mihály, *Hedvig. Legenda*. Aurora 1830, 136–143.
- 77 V. ZIBOLEN Ágnes, *Férfiképmás Schubertről. Melegh Gábor Schubert portréjáról*, Új Művészet (8) 1997/12, 18.
- 78 VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes, *Kisfaludy Károly az Auro-ra képszerkesztője és illusztrátora*, Művészettörténeti Értesítő (16) 1967/3, 171.; VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes, *Melegh Gábor rejtőzködő Schubert portréja*, *Ars Hungarica* (15) 1987/2, 148. (17. kép)
- 79 Aurora 1826. Árpád-házi ifjabb Erzsébet domonkos szerzetesnő III. Endre magyar király leánya volt.
- 80 Aurora 1824.
- 81 RÉVÉSZ Emese, *A történeti kép mint sajtóillusztráció 1850–1870 = Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, kiállítási katalógus, szerk. MIKÓ Árpád – SINKÓ Katalin, MNG, Budapest, 2000, 592–593.
- 82 MEYER 1783.
- 83 BESSENYEI György, *Színművek*, s. a. r. BÍRÓ Ferenc, Budapest, 1990, 494.
- 84 SZILÁGYI 1999, 16. Az Uránia előfizetői között 76 férfi és 26 nő volt. NAGYDIÓSI 1958, 194.
- 85 KIS 1797; KIS 1799.
- 86 HORVÁT – Gyönyörködtető; HORVÁT 1812; HORVÁT 1814.
- 87 Hazai és Külföldi Tudósítások, 1810. I. félév. 13. szám. 104.
- 88 Bécsi Magyar Hírmondó, 1794. febr. 28. Toldalék. 301–304.

- 89 HORVÁT 1812.
 90 Wiener Taschenbuch für 1804. Wien.
 91 Magyar Kurír 1821, 29. szám (április 13.), 239.
 92 GLATZ 1805; KISS 1805; (A könyvet a szerző a bevezetőben elsősorban a gyermekeiket nevelő anyák figyelmébe ajánlotta.). KIS 1816; GLATZ 1816; GLATZ 1817; RITTLER 1818; RITTLER 1821; CHIMANI 1820; GLATZ 1842.
 93 SZÉP 1821.

- 94 *Naturgeschichte und Technologie für Lehrer in Schulen und für Liebhaber dieser Wissenschaften* von C.[arl] Ph.[ilip] FUNKE. Zur allgemeinen Schulencyclopädie gehörig. Wien und Prag, 1800.; *Naturgeschichte und Technologie für Lehrer in Schulen und für Liebhaber dieser Wissenschaften* von C.[arl] Ph.[ilip] FUNKE, Wien und Prag, 1805.
 95 KEMÉNY János önéletírása: <http://mek.niif.hu/06100/06166/html/kemeny0010001.html>

Júlia Papp

**“YOU ARE THE GUARDIAN ANGELS OF CIVIL VIRTUE AND NATIONAL IDENTITY...”
 READING AMONG WOMEN IN THE ENLIGHTENMENT AND THE EARLY REFORM PERIOD**

As was the case in Western Europe, as of the second half of the 18th century the number of publications with secular subjects on the book market in Hungary grew. One of the main audiences of this increasingly large group of publications – an audience with which publishers, authors and editors all reckoned – was female book buyers. A portion of the publications specifically for women offered advice on lifestyle and practical knowledge. In addition to manuals for housewives, numerous Hungarian-language books were published on the skills of a midwife, the nurturing of children, education, and tending to the sick. At the turn of the 18th-19th centuries, the publisher Landerer in Kassa (today Košice, Slovakia) published as part of its Rózsa Szín Gyűjtemény (Rosy-Coloured Collection) novels specifically meant for a female audience, among which we find both sentimental tales and adventure stories.

The majority of publications intended for women were pocket manuals illustrated with engravings. They contained practical advice for women, as well as historical, literary, and scholarly knowledge, narratives and poems (such as *Uránia*). Their function, as some of the titles indicate, was to provide “useful delight”, in other words to inform and to entertain. The literary almanacs of the 1820s, many of which bore female names as titles (*Hébe*, *Aurora*, *Aspasia*, *Aglaja*) and on occasion included poetry by women, played an important role in the public life of literature in Hungary as one of the forums of the battle between traditionalists and new endeavours.

We find numerous writings in 18th century and 19th century publications intended for women the purpose of which was to deepen self-awareness and the sense of vocation among women. Anecdotes, stories and self-contained publications presented the lives of renowned Hungarian and foreign women of the past and emphasized their remarkable deeds, thereby providing examples for the female readership. A Hungarian pantheon of women began to take form that revived the stories of pious medieval princesses (Margaret, Elizabeth, Hedwig) and ill-fated (Klára Zách) or outstanding historical figures (Mária Széchy). The warriors, brave women who with their heroic acts protected their country, their virtue or their families (the wife of Dobozi, the women of Eger and Szigetvár, Cecília Rozgonyi, Ilona Zrínyi) were important characters within this pantheon.

Narratives and illustrations that presented the virtues and acts that were associated with the most important expectations placed on women (good housekeeper, good wife, good mother) were given an important role in pocketbooks and almanacs intended for women. Parallel to the growth of the political and economic strength of the middle class, a few authors drew stark oppositions between mothers who lived lavish and wasteful lives and left the rearing of their children to others and mothers who were thrifty, who tended to the needs of their families, and who played an important role in the rearing of their children.